

Onlayn Kitabxana Şəbəkələrinin Vahid Elektron Kitabxana Platformasında Reallaşdırılması Məsələləri

Elçin Məmmədov

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
chingizoglu.elchin@gmail.com

Xülasə — Məqalədə ənənəvi kitabxanaların elektron mühitə keçid prosesləri, korporativ elektron kitabxana şəbəkələrinin formalaşmasında ilkin təcrübələr təqdim edilmişdir. Elektron kitabxanaların müasir fəaliyyət istiqamətləri araşdırılmış, qlobal və Respublikamızda nəzəri, təcrübə nəticələri haqqında məlumatlar verilməmiş və müəyyən perspektivlər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər — elektron kitabxana, kitabxana şəbəkələri, inteqrasiya olunmuş kitabxana sistemləri, elektron kataloq

I. GİRİŞ

Bəşəriyyətin tarixi inkişaf mərhələlərində informasiya elmi-texniki və sosial tərəqqinin mühüm vasitələrindən olaraq hazırda informasiya cəmiyyətinin (İC) formalaşmasında aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilmişdir. İC-nin intensiv sürətdə inkişaf etməsi və bu prosesin inkişaf miqyasının yüksəlməsi informasiya-kommunikasiya sistemlərinin və şəbəkələrinin sürətlə artmasında və bu proseslərin yeni informasiya mühitində insanların həyat tərzinə təsir miqyasında aydın müşahidə edilir.

Bəhs edilən cəmiyyətin formalaşmasında öndə gedən strukturlardan biri də kitabxana-informasiya sistemləridir. Kitabxanaların müasir ümumsosial funksiyası, dünyanın hansı nöqtəsində olmasından asılı olmayaraq, hər bir sənədin hamı və hər kəs üçün istənilən məkandan istifadəsinin mümkün olması konsepsiyası ilə ifadə olunur [1].

II. ƏNƏNƏVİ KİTABXANA-İNFÖRMASİYA ŞƏBƏKƏSİNİN ELEKTRON KİTABXANA MÜHİTİNƏ KEÇİD

XX-ci əsrin 60-cı illərinə qədər kitabxana-informasiya strukturlarında əsasən fiziki və qismən zehni prosesləri əvəz edən və sürətləndirən texniki vasitələr istifadə olunmuşdur. Bunlara mikrofilm, oxu aparatları, elektroqrafiya avadanlıqları, selektorlar, I nəsəl elektron hesablama maşınları və kalkulyatorlar misal gətirmək olar [2].

Kitabxanaların kompleks avtomatlaşdırılması 70-80-ci illərdə, kitabxananın bütün bölmələrini əhatə edən ümumkitabxana kompüter şəbəkəsi və “klient-server” texnologiyasına, bibliografik yazıların maşınla oxunan MARC formatlarına əsaslanan, əsas kitabxana proseslərinin kompleks avtomatlaşdırılmasını təmin edən Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemlərinin (AKİS) və Qərb ədəbiyyatında İntegrated Library System adlanan İnteqrasiya

edilmiş Kitabxana Sistemi (İKS) yaradılması ilə mümkün olmuşdur [3]. İKS (həmçinin Kitabxana Menecment Sistemi) və İnternet texnologiyalarının bazası əsasında qurulmuş program-texniki və texnoloji sistemlərin yeni növü olan Kitabxana-İnternet kompleksləri yaradılmışdır [4]. Kitabxana-informasiya infrastrukturuna İnternet texnologiyalarının inteqrasiyasının reallaşdırılması kompleks yanaşma, mümkün səhvləri və vaxt sərfini azaltmağa, maliyyə və kadr ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə imkan vermişdir. Kitabxanada AKİS və İnternet ənənəvi kitabxana-informasiya fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə tətbiq edilir, dövrü nəşrlərə abunə yazılışı, sənədlərin komplektləşdirilməsi, kataloqlaşdırılması, abunəçi və qiraət zallarında, oxucuların qeydiyyatı məlumatlarının hazırlanması, ədəbiyyatın verilməsi və qaytarılması, kitabxanalararası abunəçi, ədəbiyyatın mühafizəsi, nadir nəşrlərin konservasiyası, xarici ölkələrlə ədəbiyyat mübadiləsinin təşkili və bibliografik fəaliyyətin ən mühüm istiqamətlərindən biri olan bibliografik informasiya xidməti və s. prosesləri reallaşdırmaqla ilk e-kitabxanaların formalaşmasını təqdim etdi [5]. Lakin bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, e-kitabxana şəbəkələrinin əsası kitabxananın fiziki və elektron fondlarında informasiya axtarışının keyfiyyətini yüksəldən və vaxt itkisini aradan qaldıran məhsulu “Elektron Kataloqdur”. Həmçinin kitabxananın resurslarına istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş, məsafədən daxil olub axtarış aparmaq imkanları üçün OPAC modulundan istifadə edilir (Online Public Access Catalog - Kütləvi İstifadə Olunan Onlayn Kataloq). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir elektron kataloqların məlumat-axtarış aparatının əsas elementi bibliografik yazıların yaradılmasının maşınla oxunan kataloq MARC formatlarına əsaslanır. MARC formatı ilk dəfə 1966-cı ildə ABŞ-ın Konqres kitabxanası tərəfindən yaradılmışdır [4]. İnteqrasiya edilmiş Kitabxana İdarəetmə Sistemlərinin digər bir vacib elementi informasiyanın mübadiləsi üçün istifadə olunan Z39.50 protokolidir. Lokal və qlobal şəbəkə daxilində digər sistemlərlə qarşılıqlı informasiya əlaqəsi bu protokol vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qeyd olunan protokoldan istifadə şəbəkə daxilində informasiya şəffaflığını və müxtəlif aparat-program təminatına malik, fərqli məsafədə yerləşən kitabxana-informasiya sistemləri arasında yüksək effektivli informasiya mübadiləsinin təmin edir.

III. KORPORATİV ELEKTRON KİTABXANA TEKNOLOGİYALARI

Diqqət yetirsək XX əsrin ən böyük nailiyyəti rəqəmli və ya virtual şəbəkə mühitinin formalaşmasıdır. Bu məsələnin həlli nəinki kitabxanaların, bir çox qurumların informasiya əlaqələrinin və mübadiləsinin dünya informasiya məkanında əhatə edilməsi baxımından güclü bir alətə çevrildi və bu həqiqi inqilabi çevriliş adlandırıla bilər. Bütün bu qeyd olunanlar və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı kitabxanaların avtomatlaşdırılmasında yeni istiqamətin korporativ e-kitabxana informasiya şəbəkələrinin yaradılmasının əsasını qoydu [6]. Kitabxanalar arasında korporativlik ideyası 70-ci illərin əvvəllərində yaranmışdır. Avropa ölkələrinin kitabxanalarında korporativliyin ilkin mərhələsi kimi sorğu-informasiya sistemləri yaradılmışdır. Kitabxanaların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaradılan belə axtarış sistemlərinə toplu kart və çap kataloqlarını misal göstərmək olar. İKT-nin getdikcə daha sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə Korporativ Elektron Kitabxana İnformasiya Şəbəkəsi kataloqlaşdırma və elektron kataloq yaradılması işində paylanmış və birgə kataloqlaşdırma tətbiq etməklə resursların qlobal miqyasda təkrar kataloqlaşdırılmasının qarşısını alır, zaman itkisini minimuma endirir, maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməyə təminat yaradır. Məsələn OCLC (Online Computer Library Center ing.) Onlayn Kitabxana Kompüter Mərkəzi dünya kitabxana fondlarının cəmləşdiyi qlobal elektron kataloqdur, 100 ölkənin 71 mindən artıq kitabxanası tərəfindən yaradılıb və bəşər sivilizasiyasının yaratdığı 35 milyon ədəbiyyat nümunəsi haqqında bibliografik informasiya daşıyır [7]. Korporativ kitabxana informasiya şəbəkəsi “paylanmış” şəkildə, coğrafi baxımdan bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən ayrı-ayrı kitabxana-informasiya şəbəkəsidir. Korporativ şəbəkənin strukturu, topologiyası və proqram-aparat təminatı şəbəkənin qarşıya qoyduğu məsələlərin mürəkkəbliyi, iştirakçıların coğrafi yerləşməsi ilə müəyyən olunur.

IV. MÜASİR ELEKTRON KİTABXANA ŞƏBƏKƏLƏRİNİN TEKNOLOJİ İNKİŞAFI

İnformasiya məkanı həddlərinin genişlənməsi, onun mübadiləsinin nəzəri və praktiki məsələlərinin araşdırılma dinamikliyinin artması və İnternet texnologiyaların inkişafı vacib elementlərdən biri kimi müəyyən edilir. Əbəs yerə son illərdə inkişaf etmiş ölkələr e-kitabxana şəbəkələrinin yaradılması istiqamətində mühüm layihələrə imza atmamışlar. Qlobal səviyyədə ABŞ Konqres Kitabxanası və UNESCO tərəfindən 2009-cu il 21 apreldən təşkil edilən qeyri-kommersiya xarakterli **Dünya Elektron Kitabxanası “WDL”** (World Digital Library ing.) diqqət yetirsək [8], bu layihənin məqsədi dünya xalqlarının toplu, sistemləşdirilmiş və müxtəlif dillərdə olan mədəni, elmi resurslarla formalaşdırılan informasiya bazasının yaradılmasıdır. Digər böyük layihə kimi **“Europeana”** avropa mədəniyyətlərini müxtəlif aspektlərdən əks etdirən e-kitabxana layihəsi 20 noyabr 2008-ci ildən fəaliyyətə başlanmışdır [9]. Bu informasiya sistemində məlumatlar əsasən ingilis, fransız və alman dillərində strukturlaşdırılmışdır. Qlobal layihələrdən əlavə, özündə

əsasən akademik informasiyanı cəmləşdirən, müxtəlif e-kitabxanalar da təşkil edilir. Misal üçün, Kaliforniya Universitetinin 1997-ci ildə formalaşdırdığı **Kaliforniya Elektron Kitabxanasını (California Digital Library ing.)** nümunə kimi qeyd etmək olar [10]. Bu e-kitabxananın məqsədi universitet heyətinin akademik fəaliyyətinə informasiya dəstəyi, həmçinin korporativliyin təmin edilməsi məqsədi ilə digər informasiya sistemləri ilə (Google, HathiTrust) mübadilə etmək və ən son texnoloji standartları tətbiq etməkdir.

Nəzərə alsaq ki, informasiya ən gəlir gətirən kapitaldır, yeni əsrə keçid edildikdən sonra qlobal arenada bir çox kommersiya xarakterli elmi, kütləvi nəşrlərin toplandığı e-kitabxanalar formalaşır və bu resursların istifadəsi üçün geniş miqyasda istifadəçi auditoriyası vardır. Bu kimi sistemlərə **JSTOR (Journal Storage)**, **EBSCO (Elton B. Stephens Company ing.)**, **Proquest-EBL (Electronic Book Library ing.)** və s. kimi elektron bazaları (e-kitabxanaları) misal gətirmək olar. Qeyd olunan kommersiya tipli elektron kitabxanalardan əlavə açıq sistemlər bazasında qurulan kütləvi istifadə edilə bilən resurslar mövcuddur ki, bunlara (**Open DOAR, SPARC Institutional Member Repositories Open Library**) [10].

V. RESPUBLİKADA ELEKTRON KİTABXANA ŞƏBƏKƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏZİYYƏTİ

Respublikamızda bu sahədə aparılan işlərə keçməzdən öncə normativ-hüquqi sənədlər nümunələrini müşahidə edək: 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, 2003-cü ilin dekabrın 12-də Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti üzrə dünya sammitində Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin çıxışı, “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə” dövlət proqramı kimi vacib qərar və fərmanların qəbul edilməsi bu inkişafın nümunəvi göstəriciləridir [10].

İndi isə son on illikdə Azərbaycan mühitində e-kitabxanaların formalaşması məsələlərinə nəzər salaq.

Ənənəvi kitabxana-informasiya şəbəkələrinin sənəd bazaları üzərində formalaşmış e-kitabxanalar.

Qeyd etdiyimiz inkişaf tempi çox sürətlə olmasa da müəyyən qədər irəliləyişlər müşahidə olunur. Artıq bəzi respublika miqyaslı kitabxanalarda peşəkar İnteqrasiya Edilmiş Kitabxana Sistemləri tətbiq edilir. Misal üçün: Azərbaycan Milli Kitabxanasında “VTLS”, Prezident Kitabxanasında “İRBİS 64”, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun Elektron Kitabxana Mərkəzində “Alephino”, ADA Universitetinin Kitabxanasında “Millenium”, Xəzər Universitetinin Kitabxanasında “Follet”, Azərbaycan Dillər Universitetinin Kitabxanasında “İRBİS 64” və s., sistemlərini nümunə gətirmək olar. Bir çox kitabxanaların onlayn elektron tammətnli məlumat bazaları vardır, istifadəçilərə distant xidmət göstərir, çap resurslardan başqa CD, VCD və DVD kolleksiyalar (buraya sənədli və bədii filmlər), tammətnli elmi məlumatlar üçün tətbiqi proqramlara

malikdir. Həmçinin lokal elektron informasiya resursları bazasında e-kitabxanalar formalaşdırılmışdır [11].

Müxtəlif dövlət strukturu, orqanları və müəssisələrinin formalaşdırıldığı elektron kitabxanalar - Sonrakı dövrlərdə qərb mühitinə inteqrasiya olunması, respublikamızda bu istiqamətdə təlimlərin aparılması, buna misal olaraq Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və ABŞ-ın Azərbaycandakı Səfirliyinin birgə həyata keçirdiyi Region Kitabxanalarının İnkişafı Proqramı, Quttenberq Layihəsi çərçivəsində təcrübə işlər aparılmışdır (lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə yarıda qalmış və hal-hazırda e-kitabxanaya giriş bağlıdır) və bu qismində bir sıra layihə haqqında danışmaq mümkündür. Onlayn e-kitabxanaların inkişafı üzrə layihələrə nəzər salsaq, dövlətçiliyimizin inkişafı, mühüm sosial-siyasi proseslərin görüntüsünü əks etdirən və Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş “Heydər Əliyev irsi” beynəlxalq e-kitabxanasını ən müasir texnoloji imkanlara malik nümunə kimi göstərmək olar [12]. Digər layihələrə isə dövlət, həmçinin müxtəlif gənclər təşkilatı, şirkətlərin dəstək verdiyi e-kitabxana portallarını da müşahidə etmək mümkündür. Misal üçün, Azərbaycan Tarixi Portalı Azərbaycan tarixi haqqında yazılmış kitabların, sənədlərin və digər mənbələrin toplandığı bir virtual mərkəzdir. Müxtəlif dövrləri əhatə edən bu informasiya resursu kitablar, xəritələr, numizmatik materiallar, sənədlər kimi müxtəlif sənəd növlərindən ibarətdir. Bu layihənin reallaşması Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi, Azerfon MMC və “İRƏLİ” İctimai Birliyinin maliyyə dəstəyi, eyni zamanda HP şirkətinin təqdim etdiyi HP iş stansiyalarının istifadəsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Mühüm layihələrdən biri də «Musiqi Dünyası»dır ki, bu elektron jurnal kartotekası «Azərbaycan televiziya və radio verilişləri» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin musiqi verilişləri baş redaksiyası ilə birgə təşkil edilmişdir. Bu layihədə ilk dəfə olaraq, elmi-publisistik musiqi nəşri kimi və İnternet məkanında tanınmış «Musiqi Dünyası» jurnalının radio versiyasında fəaliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [10].

Müxtəlif entuziastlar tərəfindən yaradılan elektron kitabxanalar - Zamanla qərb təcrübəsində müşahidə olunan hallardan biri də e-kitabxanaların ilk formalaşdığı dövrlərdə müxtəlif entuziastlar tərəfindən hazırlanan sistemlərdir. Hələ Sovet dönəmində bir çox evlərdə şəxsi kitabxanaların olması diqqəti cəlb edən amillərdən idi. İKT-nin inkişafı bu ənənənin bir növ elektronlaşmasına şərait yaratdı. Respublikamızda bu formatda bir neçə e-kitabxana yaradılmışdır və ən nümunəvi olanlara Kitabxana.net misal gətirmək olar. Həvəskar entuziastların yaratdıqları e-kitabxanalar vacibdir və təqdirə layiqdir. Lakin bu fəaliyyət istiqamətinə elmi, texniki və mədəniyyət sahəsində milli resursların qorunması kimi vacib məsələlərdə tam arxalanmaq düzgün olmazdı, minimal həlda müəyyən dövlət və qeyri-hökumət qurumlarının dəstəyi mütləq şərtlərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Bu sahədə aparılan işlər sözsüz müəyyən irəliləyişdir, məsələlərin həllinə doğru müəyyən addımlardır, ancaq problemlərin həlli deyildir [10, 11].

Dünya qlobal elektron kitabxanalarından istifadə - Son dövrlərdə respublikamızda xarici elektron elmi tammətli

bazaların istifadəsi aktuallaşmışdır. Bu kimi bazalara EbscoHost, Jstore, ACM, IEEE, EBL, Dawsonera və s. nümunələr gətirmək olar. Bir çox akademik kitabxana şəbəkələri qeyd edilən onlayn elmi bazaların resurslarından təhsil proseslərinə intellektual dəstək məqsədi ilə istifadə edirlər. Bu e-kitabxanalar mərkəzi platforma olaraq müxtəlif kitabxana şəbəkələrini, institutları və s. müəssisələri birləşdirirlər.

NƏTİCƏ

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ənənəvi kitabxana şəbəkələrində struktur, texnoloji və ideoloji innovasiyalar və sürətli dəyişikliklər başlandı. İnternet texnologiyaların bazasında korporativ kitabxana şəbəkələri formalaşdı, bu şəbəkələr e-kitabxana sistemlərinin bir platforma olaraq tətbiqi ilə reallaşdırıldı. Bu proseslər artıq yeni informasiya əsrinə keçiddə, İC-nin qurulması, informasiya resurslarının sürətli artımı ilə daha geniş imkanlarla müşahidə edilir. Belə ki, məqalədə aparılan araşdırma və müşahidələrə nəzər salsaq, görürük ki, bu sahədə nəinki kitabxana-informasiya mütəxəssislərinin, həmçinin informasiya texnologiyaları, tarix elmləri, jurnalistika sahəsində çalışan insanların birgə əməyi ilə e-kitabxanalar multiaspektli tədqiqat və təcrübə obyektinə kimi formalaşdırılır. Beləliklə də qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir e-kitabxana şəbəkələrinin təşkil edilməsi mürəkkəb elmi, texnoloji, ideoloji, sahəvi və sosial struktur elementlərinin inkişafı bazasında baş verir.

ƏDƏBİYYAT

- [1] Я.Л. Шрайберг, Библиотеки и информационные технологии: десять лет спустя, Ежегодный Пленарный Доклад Международной конференции «Крым», 2003 Крым.
www.gpntb.ru/win/interevents/crimea2003/trud/tom1/plen/Doc.HTML. [Accessed: 03- Apr- 2016].
- [2] Ə.M. Rüstəmov, N.X. Dünjamalyev, Kitabxana proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının texniki vasitələri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 40 s.
- [3] A.A. Леонтьев, Автоматизированная система управления информационными ресурсами электронной библиотеки дис. ... канд.техн.наук: 05.13.01.- М.: РГБ, 2005
- [4] Ə.M. Rüstəmov, Elektron kataloqlaşdırma metodologiyası: Monoqrafiya. Bakı: UniPrint, 2011, 276 s.
- [5] A.A. Xələfov, Ə. Məmmədov “Kitabxana dünyasına açılan pəncərə,” Respublika, № 020, s. 6-8, 2005.
- [6] A.И. Земсков, Я.Л. Шрайберг, Электронные библиотеки учеб.пособие. М.:ГПНТБ России, 2001, 352 с.
- [7] L. Chan M., H. Theodora, Cataloging and Classification: An Introduction. Lanham, MD: Scarecrow, 2007, 580 p.
- [8] World Digital Library, www.wdl.org. [Accessed: 02- Apr- 2016].
- [9] Europeana Digital Library, www.europeana.eu [Accessed: 02- Apr- 2016].
- [10] R.M. Əliquliyev, K.P. Qasımova, E.Ç. Məmmədov, Müasir dövrdə elektron kitabxanaların formalaşması perspektivləri: Ekspress-informasiya. Bakı, 2013, 50 s.
- [11] E.Ç. Məmmədov “Azərbaycan kitabxanalarında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin bəzi məsələləri,” Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2011, N4., s.90-97.
- [12] “Heydər Əliyev irsi” beynəlxalq elektron kitabxana. www.lib.aliyev-heritage.org/az/index.html